

UDK 821.163.4.09Kiš D.

Izvorni naučni rad

Žarko MARTINOVIĆ (Beograd)

martinovic@sezampro.rs

SNOVI U DJELIMA DANILA KIŠA

Književno djelo Danila Kiša pruža dubinski uvid u višestruka značenja snova, posebno lucidnih snova i noćnih mora, koja autor koristi da bi precizno oslikao psihološka stanja njegovih književnih junaka. Lucidni snovi, noćne more i drugi fenomeni u vezi sa sanjanjem opisani su u trilogiji „Porodični ciklus“, posebno u romanu „Bašta, pepeo“. Bliska povezanost tema spavanja i sanjanja sa temom nestajanja i smrti je posebno ispitana u djelu „Enciklopedija mrtvih“. Kišovo veliko uvažavanje snova kao najličnijih životnih iskustava svakog pojedinca u skladu je sa njegovom idejom o jedinstvenosti svakog ljudskog bića i o njegovoj jednakoj važnosti iz perspektive besmrtnosti, odnosno vječnosti.

Ključne riječi: *sanjanje, san, lucidni snovi, noćne more, Danilo Kiš, književnost*

Snovi, zajedno s igrom i umjetničkim stvaranjem, jedan su od tri glavna egzistencijalna oblika u kojima čovjek, na svojevrstne načine, izražava svoje sposobnosti maštanja. U djetinjstvu, sva tri oblika nalaze svoj izraz, a u većine odraslih osoba jedino se snovi zadržavaju kao najživopisniji i najličniji, jedinstveni maštoviti doživljaji. Od Homera, preko Šekspira i savremenih pisaca, najzanimljivije opise snova nalazimo u književnim djelima. Štaviše, veliki pisci, naročito Šekspir i Servantes, upečatljivo su prikazali poremećaje spavanja i razne vrste snova, mnogo prije njihovog naučnog otkrića.

Djela Danila Kiša se ističu i po značajnoj ulozi koju stanja spavanja i svijesti u snovima poprimaju u životu njegovih književnih junaka. U njima možemo prepoznati i lucidne snove¹ kod kojih sanjač u toku sna „zna da sanja“,

¹ Ranije sam posebno opisao ulogu lucidnih snova u romanu „Bašta, pepeo“ (v. Martinović Ž. „Bašta, pepeo“ Danila Kiša – Lucidni snovi protiv noćnih mora. U: Martinović, Žarko. *Oglеди o psihoanalizi i psihologiji književnosti*. ICJK, Podgorica, 2012, str. 87–98). Vjerovatno prvi opis jednog lucidnog sna nalazimo u djelu Đerolama Kardana (Gerolamo Cardano,

tj., za vrijeme spavanja, postaje svijestan da sanja, odnosno da je njegov doživljaj mentalna konstrukcija koja ne potiče iz tekućeg čulnog iskustva njegovog fizičkog okruženja. Stanje svijesti u toku lucidnog sanjanja kombinuje osobine nelucidnog sanjanja i budnog stanja (Voss et al, 2009). Zahvaljujući lucidnosti u snu, sanjač može da postepeno razvije izvjesnu sposobnost kontrole nad svojim snovima (LaBerge, S, Rheingold, 1990).

Danilo Kiš (1935–1989) u svojim djelima često prikazuje košmarne snove odnosno noćne more svojih junaka. To su neprijatni živopisni snovi, u toku kojih sanjač osjeća užasan strah; treba ih razlikovati od oduzetosti u vezi sa spavanjem pri kojoj osoba doživljava da je davi neka neimenljiva i nevidljiva sila (Chayne, 2001). Noćne more se često javljaju u djetinjstvu i u mladosti a tada su u vezi sa problemima odrastanja. Bez obzira na uzrast, najteže noćne more javljaju se poslije pretrpljene teške psihičke traume. Za takve košmare je karakteristično da se mučni snovi ponavljaju u istom obliku (Harvey et al, 2003). Frojd (1900–1973) je opisao traumatski san čovjeka koji u snu vidi da njegovo vlastito dijete gori u plamenu i doziva upomoć: 'Oče, zar ne vidiš da gorim!'²

Važna posebnost poetske proze Danila Kiša je da višestruko povezivanje egzistencijalnih stanja spavanja i sanjanja sa smrću poprma razne varijacije. U romanu „Bašta, pepeo“, već na početku, autor uvodi temu straha od smrti, jer iz „niskih prizemlja“, dopiru „ropci poslednjih spavača“, a „velike lađe sna plove po tamnom Stiksu“³ (str. 7). Cilj ovog teksta je da prikaže raznovrsnost fenomena sanjanja i snova u djelima Danila Kiša i da ispita njihova značenja u vezi sa temom psihičkih trauma i sa težnjama autora da se svojim stvaranjem suprotstavi egzistencijalnoj ugroženosti, nestajanju i smrti.

1501–1576), preteče naučnih istraživanja spavanja i snova (Cardano, 1989). Međutim, termin „lucidni san“ prvi je uveo i precizno definisao Frederik van Eden (Eeden), 1913. godine. On je sakupio 352 lucidna sna i od njih sačinio jedno umjetničko djelo – roman nazvan *Nevjesta sna* (van Eeden, 1913). Nasuprot uobičajenog tipa snova koje su opisali mnogi pjesnici i pisci, opisi lucidnih snova vrlo rijetko se nalaze u literarnoj fikciji. Značajni izuzeci su tri romana: 1. „Piter Ibetson“ od Džordža di Morijea (George du Maurier, 1891), 2. „Iskušenje drugačijeg“ (Andre Norton 1985), i 3. „Predeo snova“ (Graham Joyce, 1991). Sve tri knjige pripadaju žanru fantastike i bave se inkubacijom sna, tj. svjesnim planiranjem i proizvodnjom sna, kao i uzajamnom indukcijom lucidnih snova kod dvije osobe, što spada u domen ezoterije. Vidjeti: <http://dreamfiction.wordpress.com>

² Slavoj Žižek u svom skorašnjem ogledu „Frojd je živ!“ navodi: „Možemo zamisliti da ovaj san iz *Tumačenja snova* pripada osobi koja je preživjela Holokaust, a nije bila u stanju da spasi svog sina od krematorijuma, te je kasnije muči sinovljev prekor: 'Oče, zar ne vidiš da gorim?' (Žižek, 2006).

³ Kiš, Danilo. *Bašta, pepeo*. BIGZ, Beograd, 1972. Brojevi stranica poslije citata u ovom tekstu odnose se na ovo izdanje.

Noćne more i lucidni snovi u „Porodičnom ciklusu“

„Porodični ciklus“ čini trilogija *Rani jadi* (1969); *Bašta, pepeo* (1965); *Peščanik*; (1972)⁴. Po riječima autora, ta tri romana predstavljaju ‘tri različite tačke gledanja na istu temu – na nestajući svet mađarskih Jevreja’ (Lemon, 1994). Gledanje na djetinjstvo očima odraslog iznijeto je u romanima *Rani jadi* i *Bašta pepeo*. Glavni junak/narator „Ranih jada“, Andreas Sam nostalgично traga za uspomenama iz djetinjstva, za ulicom divljih kestenova. Iako „Rani jadi“ sadrže opis samo jednog sna – smiješnog dječijeg sna u kome se lucidnost javlja kasno, tako da ne može pomoći sanjaču da spriječi umokravanje u krevet – roman ima strukturu sjećanja, veoma sličnu snovima. Majka je u romanu oličenje blagosti i topline, te u njenom okrilju Andreas tone „u san kao u šumu mirisa, kao u zelenu livadu“.⁵ Međutim, Andreasa stalno muče bolna sjećanja na nestanak oca, poslije kojeg je ostao jedan „istorijski kofer“ sa očevim fotografijama i dokumentima, kao dokazom postojanja.

Struktura romana *Bašta, pepeo* je složenija od *Ranih jada* i ima bolje izgrađene likove. Prije svih, to su otac, Eduard Sam i sin Andreas zvani Andi, autobiografski junak romana. Andi je u egzilu sa majkom i sestrom a njihova egzistencija je često ugrožena. Pod pritiskom turobne spoljašnje realnosti, Andija opsjedaju misli o smrti, te on pati od nesanice, oduzetosti u vezi sa spavanjem⁶ i vrlo čestih noćnih mora, koje mu ne daju da doživi san kao ispunjenje želje. Njegova borba protiv noćnih mora postaje uspješna tek kad savlada sposobnost lucidnog sanjanja.⁷ To mu omogućava da, prije no što će postati junak svog budnog života, postane junak svojih snova, posebno lucidnih snova kojima pokušava da upravlja u istraživanju svoje seksualnosti. No s otkrićem ljepote književnosti, Andi prestaje da se bavi lucidnim snovima, koji

⁴ Brojevi u zagradama označavaju godine prvog izdanja navedenih djela.

⁵ Kiš, Danilo. *Rani jadi*. BIGZ, 1990, loc. cit. str. 14.

⁶ Oduzetost u vezi sa spavanjem je naziv za posebno stanje svijesti koje se, kao i lucidni snovi, nalazi između budnosti i sanjanja; karakteriše se oduzetošću voljne muskulature, strašnim halucinacijama, naročito u vidu prisustva neke vanzemaljske natprirodne sile i raznolikim neprijatnom emocijama (Chayne, 2001). U raznim kulturama je poznata pod nazivom zapešednutost noćnim duhovima ili inkubus. (Adler, S. 2011).

⁷ Najnovija naučna istraživanja, koja su po prvi put objavljena prije nekoliko mjeseci, dakle, više decenija nakon prve publikacije Kišovog romana, ukazuju da se lucidni snovi najčešće javljaju u mladih osoba (Voss U, et al. 2012). Posebna psihološka osjetljivost karakteriše lucidne sanjače i osobe koje pate od noćnih mora. Ta psihološka crta je u vezi sa tankim ego-granicama (Galvin, 1990). Razvoj sposobnosti lucidnog sanjanja može da smanji uticaj tankih ego-granica i da pomogne u izgradnji harmoničnog sopstva. Lucidni snovi mogu proširiti polje svijesti i omogućiti psihološki oporavak traumatizovanih osoba. Konačno, lucidno sanjanje kod obdarenih osoba može biti povezano s istančanom senzitivnošću, kakva je neophodna za umjetničko stvaralaštvo.

su, kako izgleda, bili samo jedna, ali ključna životna faza u njegovoj individualizaciji i otkrivanju vlastitog stvaralačkog izraza.⁸

Junak romana *Peščanik* je sveden na inicijale E. S. (Eduard Sam). Iako je E. S. sâm, daleko od porodice, „fantomsko biće“ (str. 117)⁹, u bjekstvu, progonjen, izložen mučnom isljeđivanju i kratkim, veoma neprijatnim susretima, njemu se pripisuje djelimična sposobnost lucidnog sanjanja. E. S. sanja kako: „Pliva u nekoj velikoj vodi, u potpunoj tami, ali *svestan, u snu, svakog trenutka*, (kurziv dodao ŽM), da je spašen kao Noje, i da su svi oni koji su bili s njim do maločas potonuli, da je, dakle, samo on nadživio veliku havariju, što ga je u snu ispunilo osećanjem nekog mutnog ponosa, jer to što se on spasao, jedini, ne bejaše samo delo Božje milosti, nego i deo njegovih sopstvenih zasluga, njegove spretnosti da se snađe u teškim životnim situacijama“ (str. 100).

U svom književnom opusu, Danilo Kiš na razne, originalne načine prorađuje traumu izazvanu nestankom svog oca u nacističkim pogromima. Upečatljiv primjer za to je san o kostokradicama. U tom snu, E. S. je na željezničkoj stanici, u gužvi, gdje ga neprijateljski posmatraju. Glavni lik tog sna je vaskrsli mladić čije je „telo prazno, pošto su iz njega (tela) izručili kosti kao iz džaka“ (str. 119). Nije potrebno podsjećati, kosti su upravo ono što je od ljudskog tijela najtrajnije i što se čuva u grobnicama, kao dokaz postojanja nekog čovjeka. To još jednom podsjeća na najtežu sudbinu, sudbinu autorovog oca i žrtava Holokausta – ljudi koji su nestali bez traga, bez mogućnosti da ih njihova porodica sahrani i da njihova grobnica obilježi njihovo trajanje za naredna pokoljenja.

Iako je djelimično lucidan u snu, E. S. pati od užasnih noćnih mora. Snovi mu pojačavaju patnje i čine ih neizdrživim, jer užase budnog stanja povećava nemogućnost da nađe bar privremeno olakšanje u spavanju i oporavka u snovima.¹⁰ Štaviše, košmar se održava i u budnom stanju, kao „nastavak naglo prekinutog sna“, jer je samo jedan deo bića bio budan, a „drugi je deo, istovremeno, bio u dubokom snu, mučen morom nekog sna iz kojeg nije mogao da se prene“. (str. 191) Tako nastaje rascjep, „kukavno predvojeno Ja“, kod kojeg se s druge strane svijesti, nalazi ono nedokučivo, „s onu stranu života, u dubokim mitskim predelima smrti.“ (str. 192). Nad košmarnim

⁸ Martinović, Žarko. „Psihološko sazrijevanje i književni izraz“. U: Martinović, Žarko. *Ogledi o psihoanalizi i psihologiji književnosti*. ICJK, Podgorica, 2012, str. 37–57.

⁹ Kiš, Danilo. *Peščanik*. III. izdanje, BIGZ, Beograd, 1990. Brojevi stranica poslije citata u ovom tekstu odnose se na paginaciju u ovom izdanju.

¹⁰ Jedna od dimenzija višeznačnog i višeslojnog teksta u romanu Manuel Puiga „Poljubac žene-pauka“ jeste i opis uloge maštanja, sanjanja i priyatnih snova pomoću kojih jedan politički zatvorenik pokušava da se oporavi od užasne fizičke torture koju trpi u ćeliji za vrijeme terora koji hunta sprovodi u jednoj južnoameričkoj zemlji. (Puig, 1985).

sjećanjima E. S. bdi „plavokosi anđeo sna“¹¹, ironično „anđeo rumenih obraza i velikih grudi, s rukama crvenim i nateklim od pranja čaša“ (str. 55), kao u krčmarice. Međutim, figura anđela više služi kao neka dekoracija nego da donese smirenje i mirno spavanje. E. S. doživljava traumatski košmarni san u kojem je izložen napadima čopora krvožednih pasa, pa je u očajničkom strahu „čupao svoje meso“ i „bacao ga je podalje od sebe“ (str.58). Opisi „budnih košmara“ koji haraju sviješću E. S. izazivaju užasnutost i saosjećanje čitaoca s njegovim patnjama.

Upravo je saznanje smrti za naratora *Peščanika* stanje koje se naziva »lucidnim« (str. 192), pa on takvu lucidnost smatra odgovornom za narušeno zdravlje, traume i strahove E.S. Za razliku od »fiziološke teorije snova« u »Bašti, pepeo« koja noćne more tumači spavanjem na lijevoj strani, a priyatne snove spavanjem na desnoj strani tijela, E. S. pripisuje glavnu ulogu sjećanjima na događaje iz prethodnog dana. Tako su psi u san E. S. ušli kad su „izišli iz stranica *Izbora* što ga je čitao te noći pred spavanje.“ (str. 60) Krvoločno ponašanje pasa u snu, po tumačenju E.S., „nastaje zbog toga što ratna psihoza njihovih gospodara prelazi na njih“ (str. 61–62).

Važnost događaja iz proteklog dana naglašava se i u neuronaučnim teorijama sanjanja (Martinović, Ž. i Martinović, M, 2011). Jedna od važnih uloga spavanja i sanjanja bi bila u vezi sa konsolidacijom odnosno sa re-procesovanjem pamćenja (Stickgold, 1998). Štaviše, oblasti mozga koje se aktiviraju za vrijeme časova budnosti značajno su aktivnije u toku sanjanja. Zahvaljujući tome, osoba može da za vrijeme sanjanja odnosno spavanja u pamćenju oporavi događaje iz svojih budnih sati. Čitanje se često navodi kao aktivnost likova u *Bašta, pepeo* i u *Peščaniku*. U intervjuu sa B. Lemonom (Lemon, 1994)¹², Kiš je izjavio: „Izgleda mi sasvim normalno, ne samo da sanjam o onome što čitam, već i da se ono što to čitam umeće u moj život i moje delo. Odnos čitanja sa pisanjem i obje ove aktivnosti sa ostatkom života je nešto što sasvim svjesno uključujem u svoje delo.“

Na pravi hvalospjev spavanju nailazimo u romanu *Peščanik*, kada se ističe da E. S., uprkos svojih mučnih košmara, izvanredno cijeni san, naročito: „Njegovu sličnost sa životom i njegovu različitost od života, njegovu profilaktičnost; njegov okrepljujući učinak na dušu i na telo podjednako; njegovu neograničenost u izboru i rasporedu tema i sadržaja; dubinu njegovih bezdana i visinu njegovih uzleta; njegovu elastičnost; njegovu slobodu; mogućnost da se upravlja njime snagom volje i sugestije, (...) njegovu sličnost sa smrću i njegovu moć da nam dočara večnost; njegovu sličnost sa ludilom,

¹¹ Anđeo sna bdi nad krevetom djece u romanu „Bašta, pepeo“, a pominje se i u „Ranim jadima“. Tako simbolična figura anđela sna objedinjuje sva tri dijela „Porodičnog ciklusa“.

¹² Lemon B., navedeno delo, v. nap. 7.

no zapravo bez pravih konsekvenci; njegovu surovost i njegovu blagost; njegovu moć da iznajmljuje iz ljudi i najdublje tajne; njegovu blaženu tišinu koja nije nepoznat krik; njegovu telepatsku i spiritističku moć opštenja sa dalekim i mrtvim bićima, njegov šifrovan jezik, koji se katkad može razumeti i prevesti; njegovu moć da sažme u sliku mitske predstave Ikara, Ahasfera, Jone, Noja, itd; njegovu monohromnost i polihromnost; njegovu sličnost sa matericom i sa čeljustima ajkule; njegovu moć da nepoznata mesta, ljude i predele pretvori u poznata, i obratno; njegovu sposobnost blagovremenog dijagnosticiranja različitih bolesti i trauma; njegovo trajanje, koje se ne da lako izmeriti; njegovu moć konzervisanja slika i dalekih uspomena; njegovo nepoštovanje hronologije i klasičnog jedinstva radnje, mesta i vremena.“ (123)¹³

Dokazano je da se u ovom hvalospjevu nalazi veliki broj naučno validiranih karakteristika snova što je posebno opisano na drugom mjestu (Martinović, 2013). Navodeći šta bi slavne ličnosti rekle povodom smrti E. S., Danilo Kiš ukazuje poseban omaž svom tragično nestalom ocu. Pritom, snažno dejstvo psihičke realnosti je očito u tobožnjoj izjavi Sigmunda Frojda: „On bejaše samo otelotvorenje nekog sna a njegove su mentalne smetnje bile vezane za san i poticale iz sna. Neka je hvala nebu što taj košmar bejaše tako bogat“ (str. 154). Ključna riječ u ovoj duhovitoj „izjavi“ jeste košmar, košmar od koga Danilo Kiš gradi najdramatičnije stranice *Peščenika*. Takvim stvaralačkim postupkom, on teži da ponovo proradi i integriše svijesnost sva tri suštinska egzistencijalna stanja (budnog stanja, spavanja i sanjanja) i tako se oporavi od traume prouzrokovane nestankom oca.

Povezivanje prijetjećih snova i noćnih mora sa traumom je glavna okosnica savremene teorije snova oslonjene na stanovišta evolucione psihologije. Ta teorija zasniva se na proučavanjima koja su pokazala da, u odnosu na netraumatizovanu djecu, teško traumatizovana djeca saopštavaju značajno veći broj snova i u svojim snovima često opisuju prijeteeće događaje. Prijeteći snovi traumatizovane djece takođe su mnogo ozbiljnije prirode od snova netraumatizovane djece (Valli i sar, 2005). Na osnovu takvih nalaza, postavljena je hipoteza o simulaciji prijetnje u snevanju. Njen autor Revonsuo (2000) smatra da sadržaj sna kod čovjeka pokazuje previše dobru organizaciju da bi se njegov nastanak mogao objasniti nasumičnom aktivacijom moždane kore u toku faze spavanja sa brzim očnim pokretima¹⁴, kao što su pretpostavili prethodni

¹³ Savremene neuronauke, psihologija i psihoanaliza dokazale su sve uloge snova navedene u Kišovom hvalospjevu, osim telepatske i spiritističke moći. (Martinović, Ž. i Martinović, M., 2011).

¹⁴ Ova faza spavanja skraćeno se označava se kao REM faza. REM je akronim od engleskog naziva za brze očne pokrete: “Rapid Eye Movements”. Snovi saopšteni poslije buđenja iz ove faze karakterišu se snažnom emocionalnom upletenošću sanjača u doživljaju sna,

istraživači koji su snove smatrali nusproduktima neurobioloških procesa koji se odvijaju u toku ove faze spavanja (Hobson, McCarley, 1977).

Polazeći od empirijskih dokaza, Vali (Valli) i Revonsuo (2009) obrazlažu da čovjekovo sanjanje ima evolucionu biološku funkciju koja se sastoji u realističnoj simulaciji prijetućih događaja za vrijeme spavanja i u ponavljanom pokretanju neurokognitivnih mehanizama koji sudjeluju u opažanju i izbjegavanju prijetnji. Pošto su realne egzistencijalne prijetee situacije u stanju budnog života bile česte kod naših predaka, tj. ljudi u prvobitnoj zajednici i njihovih potomaka, sanjanje je moglo steći adaptivnu funkciju jer je svakom pojedincu pomagalo da testira, uvježbava i održava vještinu opažanja prijetnje i izbjegavanja prijetnje u bezbjednoj situaciji sanjanja. Prema tome, iskustvo sanjanja bi bilo svrsishodno i uzročno djelotvorno u fizičkom svijetu. Štaviše, ono bi bilo djelotvorno na načine koji bi mogli pomoći da se razviju vještine izbjegavanja prijetnje koje bi imale presudnu važnost u samoodržanju i reproduktivnom uspjehu naših, ljudskih predaka.

Prikazivanje čovjekovih trauma kroz istoriju čovječanstva povezuje romane „Porodičnog ciklusa“ s romanom *Grobnicom za Borisa Davidovića*. Tu vezu na kraju *Grobnice...* pojačava jedan autobiografski element koji se javlja u parodijskom prikazu biografije pjesnika Darmolatova. Autor, kao svuda prisutni narator, tu iznosi sjećanje na komičnu scenu iz svog detinjstva u kojoj je u Njegoševom muzeju u cetinjskoj Biljardi posmatrao Darmolatova „kako se koprca pesnik-samozvanac u visokoj, asketskoj stolici Njegoševoj“ (str. 145).¹⁵

Tragične junake *Grobnice za Borisa Davidovića* povezuju stradanja žrtava političkih progona u raznim istorijskim razdobljima (od progona Jevreja u Srednjem vijeku do staljinističkih čistki u XX vijeku). U dramatičnim događajima, kad su u stalnoj opasnosti po očuvanje golog života, za progonjene žrtve nema vremena ni za spavanje ni za snove. Ipak, u prva dva poglavlja, pominju se traumatični snovi.

U poglavlju „Krmača koja proždire svoj okot“, irski republikanac Verskojls je na prevaru zarobljen i osam dana i osam noći zatvoren u potpalublju, „gde je zaglušna buka mašina sakatila, kao žrvanj, tok njegovih misli i njegova sna“ (28). Ta košmarna situacija odgovara „dugoj igri ubeđivanja“ čije su žrtve i Verskojls i njegova dva saputnika. U „Mehaničkim lavovima“,

opisom velikog broja slikovitih događaja sa puno pojedinosti (Antrobus, 1986), i velikim stepenom bizarnosti (Mancia, 2005). Za razliku od njih, snovi pri buđenju is spavanja bez brzih očnih pokreta su jednolični, nijesu udruženi s jakim emocijama i sadrže opise čovjekovih svakodnevnih aktivnosti. Kao što sam pokazao na drugom mjestu (Martinović, 2013), Kiš opisuje živopisne i snažno afektivne snove u romanu „Bašta, pepeo“, zajedno s karakteristikama oduzetosti u vezi sa spavanjem.

¹⁵ Kiš, Danilo. *Grobnica za Borisa Davidovića*. BIGZ, Beograd, 1976. Brojevi stranica poslije citata odnose se na paginaciju u ovom izdanju.

Čeljustnikov sanja kako je nag na javnom mestu, tj., na pozornici, pred punom salom koja mu se grohotom smije, a zatim ga u istom snu zahvata panika pred opasnošću da izgori u požaru (36–37). Navedeni opisi snova, košmara i stanja između sna i budnosti doprinose psihološkoj uvjerljivosti zbivanja opisanih u *Grobnici za Borisa Davidoviča*.

Snovi i tema smrti u „Enciklopediji mrtvih“

Tema smrti povezuje tako različita djela kao što su *Grobnica za Borisa Davidoviča* i *Enciklopedija mrtvih*. Kako je lično istakao, Kiš se u *Enciklopediji mrtvih* najdublje bavio pitanjima smrti i besmrtnosti. Veza između košmarnog sna i smrti ponavlja se, u raznim varijacijama, bogatim i nepo-novljivim, na više mjesta u *Enciklopedije mrtvih*.¹⁶ U pripovijeci „Ogledalo nepoznatog“ prikazuje se telepatski san u kojem se nestajanje ćerkinog lika u ogledalu dešava u isto vreme kad je njenom ocu naneta nasilna smrt. Taj događaj dovodi do psihičkog stanja užasnutosti ćerke što će lik biroša tumačiti košmarom jedne bolesne djevojčice: „Dete je imalo neki košmar (to kaže glasno, izgovrajući reč *košmar* sa francuskim naglaskom, kako bi, valjda, njegove reči delovale uverljivije, kao neka vrsta dijagnoze izgovorene na latinskom).“¹⁷ (str. 123–4).

U pripovijeci „Slavno je za otadžbinu mreti“, opisuje se posljednji dan jednog plemića osuđenog na smrt, viđen iz perspektive osuđenika koji još gaji nadu da će biti pomilovan. On doživljava „izvesnost da će sve to da se završi onako kako to traži logika života. Jer sve je sad protiv smrti, sve je na strani života u ovom košmarnom snu (kurziv dodao Ž. M.): njegova mladost, njegovo poreklo, slava njegove porodice, ljubav njegove majke, carska milost, pa i to sunce koje pada na njega dok se penje u kočije...“ (str. 144).

Košmarni snovi se pominju u različitom kontekstu u većini pripovijedaka iz *Enciklopedije mrtvih*. U „Crvenoj marki s likom Lenjina“ navodi se „transpozicija košmarnog sna“ (str. 200) – pri osvrtu na književnu kritiku. Zatim, kao „tumačenje jednog košmarnog sna“ (str. 298) – u poetskom opisu. Najzad, pri slikanju jednog bolnog događaja, kad junakinja priče saznaje za izdaju voljene osobe i svoje stanje u tom trenutku opisuje ovako: „Odjednom su se ‘žute daske’ pod mojim nogama otvorile kao pod pritiskom tektonskog poremećaja; počela sam da tonem kao u košmarnom snu“ (kurziv dodao Ž. M.).

¹⁶ Takva veza je primjetna i u nedovršenom romanu „Legenda o spavačima“, najranijem rukopisu iz Kišove zaostavštine. Vidjeti: Danilo Kiš. *Skladište*. Priredila Mirjana Miočinović, BIGZ Publishing, 2003, str. 7–115 i 336–341.

¹⁷ Kiš, Danilo. *Enciklopedija mrtvih*. Prosveta, Beograd, 1983. Brojevi stranica poslije citata odnose se na paginaciju u ovom izdanju.

Takvim prosedeom autor proširuje pojam košmara novim značenjima, kao što su košmari koji mogu nastati kao posljedica strašnih vizija, ili želja da nečija strašna sudbina bude košmarni san, koji je privremen i iz koga se može probuditi, za razliku od druge, strašne i nepovratne realnosti budnog stanja, kao u pripovijeci „Crvena marka s likom Lenjina“.

U pripovijeci *Enciklopedija mrtvih*, pri nabranju šta sve treba da sadrži imaginarna „Knjiga mrtvih“, san se navodi samo u jednoj rečenici, kao „čas kad se dečak trgao iz bunovnog sna“ (str. 55). Razlog za to saznajemo tek pri kraju ove neobične, sasvim snolikog građe, kada pri buđenju junakinje priče otkrivamo da su i Biblioteka u kojoj je „Knjiga mrtvih“ i cio sadržaj te knjige, odnosno ove pripovijetke, ustvari samo san.

Estetski kvalitet je iznad svega, jer „Knjiga mrtvih“ po Kišu prikazuje duhovne pejzaže, čovjekova duševna stanja, koja su jedinstvena i služe autoru da preko njih istakne humanističke ideje „o neponovljivosti svakog ljudskog stvora“ (62) i uvjerenje „da ne postoje u ljudskom životu beznačajne stvari i hijerarhija događaja“ (6768). Možda je istorija i za autora *Enciklopedije mrtvih* istovjetna s onim što je predstavljeno u „Knjizi mrtvih“ – „suma ljudskih sudbina, sveukupnost efemernih zbivanja.“ (68). Na ovaj način, Kiš protivriječi naučnom pojmu istorije kao nauke koja u ljudskom društvu proučava ono što je za pojedince zajedničko, specifično za dato doba, a izostavlja pojedinačno. Međutim, Kišov pleoaje za unošenje pojedinačnog u istoriju, makar u nekoj Enciklopediji mrtvih, nalazi opravdanje u humanističkoj dimenziji koju daje odbrana jedinstvenosti svih onih koji su živjeli i nepovratno nestali sa ovog svijeta.

Kako je Kiš lapidarno zapisao u *Enciklopediji mrtvih*, njegovo je djelo jedna potresna slika čovječanstva koja predstavlja „...sled živih i mrtvih, taj sveopšti mit o smeni generacija, tu vajnu utehu koju je čovek sebi izmislio kako bi lakše prihvatio misao o umiranju...“ (str. 76). *Enciklopedija mrtvih* je, možda i više od svih drugih Kišovih djela, utjeha za prolaznost života i neizbježnost, okrutnu neminovnost smrti. Jer, ništa ne biva uzalud, ljudski „život nije uzaludan (...) još ima na svetu ljudi koji beleže i vrednuju svaki život, svaku patnju, svako ljudsko trajanje. (Uteha, makar kakva da je.)“ (str. 76).

Ideja utjehe pred neminovnošću smrti ponavlja se i u pripovijeci „Crvena marka s likom Lenjina“ gdje se junakinja, poslije stradanja svog voljenog, ne miri sa sudbinom, već se i dalje hrani snagom nade kao snagom snova: „Prošlost živi u nama i ne možemo je izbrisati. Pošto su snovi slika onoga sveta, i dokaz njegovog postojanja, susrećemo se u snovima; ... zašto ne bih i ja, izvan sveta materijalnosti, da se nadam da ćemo se sresti na onom svetu. I uzdam se u Boga da neću naći kraj njega senu neke druge.“ (str. 212)

Djelo *Enciklopedija mrtvih* ne razmatra samo košmarne snove već poetski obrađuje dublji smisao snova uopšte, njihovu neraskidivu vezu sa životom i smrću. Tu svoju omiljenu temu, autor razvija do univerzalnih značenja u poglavlju „Legenda o spavačima“. Tu nalazimo preplitanje egzistencijalnih stanja budnosti, spavanja i snova pred neumitnošću smrti: „san jači od budnosti, san kakav sanjaju možda samo mrtvaci, san koji se ne da poreći britvom kojom podsecaš bradu, jer će ti odmah poteći krv, i sve što činiš samo je dokaz jave i budnosti, u njemu krvari koža i krvari srce, u njemu se raduje telo i raduje se duša, u njemu nema drugih čudesa osim života; iz tog sna buđenje je tek u smrti“ (str. 87–88).

Na kraju, poslije opisa toga posljednjeg sna, sna u smrti, sna koji neće da se pokori smrti, jer su snovi „slika onog sveta“ (str. 212), Kiš – u stilu biblijske ode životu – ističe ogromnu vrijednost sanjanja u čovjekovom životu: „Blago onima koji obnoć sanjaju a obdan se sećaju sanja svojih, jer oni će se radovati“ (str. 109).

Lična i univerzalna značenja snova u djelima Danila Kiša

Književno djelo Danila Kiša pruža dubinski uvid u višestruka značenja snova, posebno lucidnih snova i noćnih mora, koja se koriste da precizno oslikaju psihološka stanja njegovih književnih junaka. Kiš je opisao ulogu lucidnih snova u borbi protiv noćnih mora, mnogo prije nego što je to otkriće primijenjeno u psihološkom tretmanu posttraumatskog stresnog poremećaja (Brylowski, 1990). Mada je moguće da je Kiš izvjesna znanja o lucidnim snovima i oduzetosti u vezi sa spavanjem stekao čitanjem literature, uzimajući u obzir rani gubitak oca, Danilovo traumatsko djetinjstvo u izgnanstvu, njegova iskustva ratnih užasa i poslijeratnih potresa, lično iskustvo je, najvjerovatnije, imalo presudnu ulogu. Kiš je nadasve cijenio estetske kvalitete spavanja i snova koje je u svojim djelima na originalan način povezivao sa temama psihičkih trauma. To je doprinijelo njegovom izvanrednom prikazivanju psihološke složenosti čovjekove egzistencijalne situacije u kojoj su težnje ka stvaranju i besmrtnosti, s jedne strane, suprotstavljene neumitnoj realnosti egzistencijalne ugroženosti, nestajanja i smrti, s druge strane.

Književno djelo Danila Kiša naročito romani „Porodičnog ciklusa“, *Grobnica za Borisa Davidoviča* i *Enciklopedija mrtvih*, uzdiže se kao svojevrсни spomenik, ne samo uspomeni na autorovog oca, već i svim mrtvim ovog svijeta, posebno onima koji su nestali kao žrtve istorijskih pogroma. Djela Danila Kiša upečatljivo pokazuju da je smrti neophodno svjedočenje. Tako Krizman (Kritzman, 2012), parafrizirajući Deridu (Derrida, 2008), ističe: „umire se za nekog i ne može se zamisliti smrt a da se ne zamisli i nečija žalost... ako

se drugi ne pokaže kao nasljednik žaljenja koju je ta smrt izazvala, smrt bi bila lišena budućnosti.“

Na kraju, treba istaći da je jedna od najistaknutijih ideja u Kišovom djelu jedinstvenost svakog ljudskog bića i njegova jednaka važnost iz perspektive besmrtnosti odnosno vječnosti. U skladu s tom idejom, snovi su, kao jedinstvena, najprisnija i najskrivenija iskustva svakog pojedinca, postavljeni na oba nivoa, istorijskom i ontološkom, „u polifoniji stilova i registara, sjeđinjeni temom smrti“ (Rizzante, 2005).

Literatura

- Adler S. (2011). *Sleep paralysis: Night-mares, nocebos, and the mind-body connection*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Antrobus, J. (1986). Dreaming: Cortical activation and perceptual thresholds. *Journal of Mind and Behavior*, 7, 193–211.
- Brylowski A. (1990) Nightmares in crisis: clinical applications of lucid dreaming techniques. *Psychiatric Journal of the University of Ottawa* 15, 79–84.
- Cardano G. (1989) *Sul sonno e sul sognare*. Venezia: Marsilio.
- Cheyne JA. (2001) The Ominous Numinous Sensed Presence and ‘Other’ Hallucinations. *Journal of Consciousness Studies*, 8:133–50.
- Derrida, Jacques. “Circonfession”. In: Geoffrey Bennington. *Derrida*. Éd. du Seuil, 2008.
- Du Maurier, George (1892). *Peter Ibbetson*. Rockville (MD): Wildside Press, 2004.
- Frojd S. Tumačenje snova. U. Sigmund Frojd. *Odabrana dela*, 3. izdanje, knjige 6 i 7, Matica Srpska, Novi Sad, 1973.
- Galvin F. (1990) The boundary characteristics of lucid dreamers. *Psychiatric Journal of the University of Ottawa* 15 (2), 73–80.
- Harvey AG, Jones C, Schmidt DA. (2003) Sleep and posttraumatic stress disorder: a review. *Clinical Psychology Review* 23, 377–407.
- Hobson, J. A., & McCarley, R. W. (1977). The brain as a dream state generator: An activation-synthesis hypothesis of the dream process. *American Journal of Psychiatry* 134, 1335–1348.
- Joyce, Graham. *Dreamside*. Pan Books, London, 1991.
- Kis, Danilo. (1969) *Rani jadi - za decu i osetljive čitaoce*. BIGZ, 1990
- Kis, Danilo. (1972) *Peščanik*. III. izdanje, BIGZ, Beograd, 1990.
- Kiš, Danilo (1965). *Bašta, pepeo*. BIGZ, Beograd, 1972.
- Kiš, Danilo. *Enciklopedija mrtvih*. Prosveta, Beograd, 1983.
- Kiš, Danilo. *Grobnica za Borisa Davidoviča*. BIGZ, Beograd, 1976.

- Kiš, Danilo. *Skladište*. Priredila Mirjana Miočinović, BIGZ Publishing, 2003, str. 7–115 i 336–341.
- Kiš's Novels. *Dreaming* 2013 – in print.
- Kritzman, Lawrence D. „Derrida, autoportrait à la mère mourante“. *Le magazine littéraire*. 2012, 525:76.
- LaBerge, S, Rheingold, H. *Exploring the world of lucid dreaming*. New York: Ballantine, 1990.
- Lemon B. (1994) An Interview with Danilo Kis. *The Review of Contemporary Fiction* (Spring), 14, 1. (www.centerforbookculture.org)
- Mancia M. (2005) The dream between neuroscience and psychoanalysis. *Swiss Archives of Neurology and Psychiatry* 156, 471–479.
- Martinović Ž. „Bašta, pepeo“ Danila Kiša – Lucidni snovi protiv noćnih mora. U: Martinović, Žarko. *Ogledi o psihoanalizi i psihologiji književnosti*. ICJK, Podgorica, 2012.
- Martinović, Žarko i Martinović, Milica. *Spavanje i snovi*. II prošireno izdanje, Naučna KMD, Beograd, 2011.
- Martinović, Žarko. Dreams and Dreaming-Related Phenomena in Danilo Kiš's novels. *Dreaming*, 2013, in print.
- Norton, Andre. *Ordeal in Otherwhere* (1964). New York: Ace Books, 1985.
- Puig, Manuel. *Poljubac žene-pauka*. Prosveta, Beograd, 1985.
- Revonsuo, A. (2000). The reinterpretation of dreams: An evolutionary hypothesis of function of dreaming. *Behavioral and Brain Sciences*, 23, 877–901.
- Rizzante M. (2005) De l'idéal encyclopédique. www.Vox-Poetica.com (accessed on May 23, 2005).
- Stickgold R. (1998) Sleep: off-line memory reprocessing. *Trends in Cognitive Sciences* 2:484–92.
- Valli K, Revonsuo A, Pälkäs O, Ismail KH, Ali KJ, Punamäki RL. (2005) The threat simulation theory of the evolutionary function of dreaming: Evidence from dreams of traumatized children. *Consciousness and Cognition* 14 (1), 188–218.
- Valli K, Revonsuo A. The threat simulation theory in light of recent empirical evidence: a review. *Am J Psychol*. 2009;122:17–38.
- van Eeden, F. (1913) A study of dreams. *Proceedings of the Society for Psychological Research* 26, 431–461. (<http://www.lucidity.com/vanEeden.html>)
- Voss U, Holzmann R, Tuin I, Hobson JA. (2009) Lucid dreaming: a state of consciousness with features of both waking and non-lucid dreaming. *Sleep* 32 (9), 1191–200.
- Voss, U., Frenzel, C., Koppehele-Gossel, J., & Hobson, A. (2012). Lucid dreaming: An age-dependent brain dissociation. *Journal of Sleep Research*, 6, 634–642.

- www.kis.org.rs (accessed on May 6, 2012).
- Žižek, Slavoj. Freud lives! *London Review of Book*, 2006; 28–32

Žarko MARTINOVIĆ

DREAMS IN THE WORKS OF DANILO KIŠ

The literary creation of Danilo Kiš provides a deep insight into multiple meanings of dreams, particularly lucid dreams and nightmares, which the author often used to depict the psychological conditions of literary protagonists. Lucid dreams, nightmares and other dreaming-related phenomena are described in the trilogy “The Family Cycle”, and particularly in the novel “Garden, Ashes”. A close relationship between the themes of sleeping and dreaming and the motive of disappearance and death is mainly investigated in “The Encyclopedia of the Dead”. Kiš’s high appreciation of dreams as the innermost life experience is in line with his idea that every human individual is unique and equally important with regard to immortality and eternity.

Key words: *dreaming, lucid dreams, nightmares, Danilo Kiš, literature*